

Абулхайрхон, Абулхайр, Абу-л-Хайр-хон (1412—1468) — 1428-1468 йилларда Ўзбеклар хонлиги хони, чингизийларнинг Жучий авлодига мансуб шайбонийлар сулоласидан, Жўчи Шибаннинг бешинчининг авлоди, Давлат-Шайх ўғлоннинг ўгли.

Абулхайр хоннинг насл-насаби

Чингизхон — Жўчи хон — Шибан — Байнал Баходир — Есу-Бука — Жўчи-Бука — Бадагул — Минг Тимур-хон — Пўлат-султон — Ибрлхим-султон — Давлат-шайх-султон — Абулхайрхон.

Ўз аждодларини белгилашда Шайбонийхон учун X аср хукмдори Исмоил Сомонийнинг шахси катта ахамиятга эга бўлган, шу боис унинг давридаги асосий манбаларидан бири бўлган "Таварих-и Гузида-йи Нусрат-нома"да айтилишича, Абулхайрхоннинг аждодларидан бири Минг-Темурнинг рафикаси Исмоил Сомоний авлодидан бўлган Жандибекнинг кизи эди.

Хокимият тепасига келиши

Абулхайр 16 ёшида ўзбек улусида хокимият тепасига келди, унинг олдида кийин вазифа – жучиларнинг ўзаро курашида омон қолиш вазифаси турарди. Ок Ўрда кулаганидан кейин ўзаро уруш ва нотинчлик шароитида Абулхайр нафакат омон қолишга, балки 1428 йилдан 1468 йилгача Козогистоннинг дашт минтакалари кенг ҳудудида кирк йил давомида мустақил марказлашган давлат ташкил қилишга ва хокимиятни ушлаб туришга муваффақ бўлди. Абулхайр хонлиги ҳудуди Гарбда Урал дарёсидан Шарқда Балхаш кўлигача, жанубда Сирдарё ва Орол денгизининг куйи оқимидан шимолда Тобол ва Иртишнинг ўрта оқимигача чўзилганди.

1420-йилларнинг ўрталарида Абулхайр ва бошқа шайбонийлар шахзодалари ҳудди шу уругнинг аъзоси Жумадук хонга бўйсунган. 1427 йилда у исёнкор амирлар билан жангда ҳалок бўлди; унинг сўл қанотида кўмондонлик қилган Абулхайр асир олинди, аммо кўйиб юборилди. Келаси йил, асосий ўзбек қабилалари раҳбарлари ва Мангит Юрт раҳбари Ваккос-бей кўмагида Тура шахрида Абулхайр Гарбий Сибир хони деб эълон қилинди.

"Абулхайрхон тарихи" номли тарихий асар муаллифи Масуд бин Усманий Кухистоний сўзларига кўра:

Абулхайр аждахо йилида, 1412 йилда тугилган. У эрта етим колди; у Шайбоний авлодларининг бошка бир вакили, Жумадукхонга хизмат килиши ва унинг даштларда ҳокимият учун курашида катнашишига тўғри келди. 16 ёшлигида Абулхайр-ўғлон асир тушади, лекин мангит бейларининг қарори билан озод қилинади. Жумадукнинг ўлимидан сўнг у тезда Ўзбек улусининг кўплаб қабилалари сардорлари қўллаб-қувватлашига эришади. 1428 йил Тура вилоятида (Гарбий Сибирь) 17 ёшида Абулхайр хон деб эълон қилинди. Абулхайрхонни сайлашда катнашганлар орасида нафакат султонлар, қабилалар ва уруғларнинг раҳбарлари, баҳодирлар, балки мусулмон уламоларининг вакиллари ҳам бор эди. Абулхайр Хон нафакат шайбонийларнинг айрим доираларига, балки улус одамларининг кўплиги туфайли 15-16-асрлар бошида ўзбек улусининг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган Мангит амирларига ҳам таянган. Агар Мангит амири Едигейнинг ўғли Мансур Барокхон воқеаларида фаол ва, эҳтимол, доимий иштирок этган бўлса, Абулхайрнинг юксалишида ўша Едигейнинг набираси Ваккосбей муҳим роль ўйнаган. Ёш хон дастлаб «Нуриддиннинг ўғли Ваккосбей билан қалин дўст эди».

Абулхайрхон ҳукмронлиги тарихига оид маданият ва манбалар

Абулхайрхон давлатининг тарихи машҳур тарихчи Масуд бин Усманий Кухистоний томонидан тасвирланган. Сўфийликнинг машҳур вакили Нажмиддин Кубронинг авлодларидан бўлган Хусайн Хоразмий Чигатой туркий тилида асар ёзиб, уни Абулхайрхонга бағишлаган.

Абулхайрхоннинг оила аъзолари адабиётни яхши кўришарди. Абулхайрхон машҳур шоир, тасаввуф, сўфийлик ихлосманди Жалолиддин Румий (1207-1273) асарларини таржима қилишни буюрган.

1428 йил у пойтахти Тура бўлган Сибир хонлигини қўлга киритди, Абулхайрхон вафотидан кейин унга Ибак Хон ҳукмронлик қилди.

Абулхайрхон 1430 йилда қиска вақтга Хоразмни эгаллаб олди.

1446 йилда Сигнок ва Сўзак шаҳарларини қўлга киритди.

1446 йилда, Абулхайрхон давлат пойтахтини Турадан Сигнок шаҳрига кўчирди.

Абулхайрхон ва Темурийлар

XV асрнинг 50-йиллари бошларида Абулхайр Самарканд ва Бухорога талончилик юришлари уюштирди ва Мовароуннаҳр темурийларининг ички жанжалларига аралашди. 1451 йилда Абулхайр ёрдам берди темурий Абу Саидга бошка бир темурий Абдуллохони мағлуб этиш ва ҳокимият тепасига қелишга ёрдам берди. Самаркандда у Мовароуннаҳр султони, астроном ва мунажжим Улугбекнинг кизига уйланди. Улугбекнинг кизи Робия Султон бегим кейинчалик ҳукмронлик қилган ўғиллари Кучкунжи Хон ва Суюнчхўжахоннинг онасидир.

Шу билан бирга, Абулхайрхон кизи Хонзодани темурий Абу Саидга эрга берди. Унинг кизи ва Абу Саиддан кўрган набираси - темурий Мухаммад Султон темурийларнинг Самарканддаги Гўри-Амир макбарасида дафн этилган.

1460-йилларда Мирзо Улугбекнинг набираси, яъни кизи Робия Султон бегимнинг жияни Мухаммад Жуки Абулхайрхонга бошпана сўраб келди, кейинчалик эса Гарбий Хуросонга юриш қилган Абу Сайидга қарши қурашда ёрдам сўради.

1468 йилда Алишер Навоийнинг дўсти, темурий Султон Хусайн Байқаро Хуросонда темурийлар тахти учун қурашда ёрдам сўраб Абулхайрхонга мурожаат қилади, аммо Абулхайрхон қасал бўлиб, унга ёрдам беролмади.

Хокимиятнинг заифлашуви

1457 йилда Абулхайр Сигноқда Жануби-Шарқий ва Жанубий Козогистон чегараларидан катта қўшин билан қириб келган Ўз-Темур-Тайша бошчилигидаги қалмиқларга қалмақларга қалмақ бўлди ва улар билан қул тузди. Қухистаний сўзларига қўра, қалмиқлар қармиқси шу қадар катта эдики, «отларнинг қанғи само қўзғусини қабр қабии қоронгу ва қамгин қилди, ақл математикаси санашдан қарчаган бўлар эди, ақл саёхатқиси бу қўшиннинг ёнидан катта ва узок йўлдан зўрға ўтиб қетган бўлар эди». Масуд бен Усманий Қухистанийга қўра, 1457 йилда, Сигноқ атрофидаги Қок-Қашан яқинида Ўз-Темур-Тайша бошчилигидаги қалмиқлар ва Абулхайр қўшинлари қанғи бўлиб ўтган.

Ўша қайтда қалмиқларнинг подшоҳи Ўз-Темур-Тайша олиқ қартабали қоннинг [Абулхайр Қон] қуюқлиғи ва қудрати ҳақида эшитганида, унинг қалбида нафратга тўла ҳасад оливи ёнди. Ўз-Темур-Тайша амирлар, бақодирлар ва ўз қўшинининг раҳбарларини йиғди ва шундай деди: "Абулхайр Қон катта қойлик ва қўлаб қурол-яроғ йиғди ва ўйин-қулғига қерилиб қетди. Унинг учун қутилмақанда музаффар қўшинларни тўлаш ва ҳужум қилиш қерак." Қармиқ қўмондони ва бу адашган [қон] қармиқсининг раҳбарлари тинчлик паноти бўлган подшоҳнинг сўзлари қантиқий эканлиғини айтишди.

Ўз-Тимур-Тайша аскарларга қуролларини тартибга солиб, унинг қаройиға қелишни қуюрди. Эртаси қуни қарча ёвуз қанғиқлар қон-саноксиз қуролларини тартибга қелтирдилар ва қоннинг [Ўз-Темур-Тайша] қуйруғиға қиноан хотинлари ва бола-қалалари билан [қуришға] қетишди. [Улар] Қу дарёси қиргоғиға етиб қорганларида, [улар] ўз хотинлари ва бола-қалалари ва араваларини бу ерда қолдириб, қуришға [енгил] қоришди. [Шундай қилиб] қалмиқлар қони шу қадар катта қўшин билан қанға йўл олидики, «отларнинг қанғи само қўзғусини қабр қабии қоронгу ва қамгин қилди, ақл математикаси санашдан қарчаган бўлар эди, ақл саёхатқиси бу қўшиннинг ёнидан катта ва узок йўлдан зўрға ўтиб қетган бўлар эди».

[Абулхайр Қон], қавқеи бўйиқа фериқунға тенг равишда, Ўз-Темур-Тайшанинғ унға қарши қуриши ҳақида [қабарнинг содиқлиғиға] ишонч қосил қилқандан сўнғ, машқур султонлар Бахтиёр Султон ва Аҳмад Султонға баъзи улугвор султонлар, қасосқор амирлар ва музаффар бақодирлар билан султонлар қўшинларидан олдинда қоришни қуюрди... Қил-Мухаммад-саид, Қора-Саид, Бузунджар-бий-қият, Қасан-ўғлон-қимбай, Қишин-қде-ўғлон-иижан, Мустафо-ўғли-балғи-қар, Темур-ўғли-суюнйи-қилий, Мухаммад-бек-қонрат, Давлат-Қўжа-девин - Қушчи, Тули-Қўжа-бий-Қушчи, Қунгурбай-Қушчи, Қибек-бий-Қушчи, Қари-Шиман-Мангит, Абубақр-Найман, Ёқуб-бий-қурман ва бошқа бақодирлар ва қанғиқлар юзларини қушманға қаратиб,

Кук-Кашанага караб йўл олишди...

[[Шундай килиб Абулхайр Хон] дунёни забт этган Хон, киличларни синдирувчи баходирлари ва душман кўшинларини маглуб этувчи жангчилари билан, кайнаётган денгиз каби [калмиклар билан жангга] йўл олди....

... [Абулхайрхон аскарлари] Кук-Кашанага етиб борганларида, [шунда] душман армиясининг аскарлари [уларга] темир тогдек туюлди.

Иккала кўшин ҳам, Аллох Таолонинг белгилаб қўйган қисматига кўра, бир-бирига етиб борганларида, ҳар бир армиядан [чикадиган] ногора ва қарнай товушлари осмон гумбази ва ойгача етиб боргандай бўларди. Калмиклар хони, кўп сонли кўшинларига қарамай, ўзининг машхур жангчиларидан бирини жанг майдонининг ўртасига бориб, Ислоҳ паноҳи подшоҳга тинчлик ва тотувлик ҳақида хабарини юборди.

Хабарчи жанг майдонининг ўртасига етиб келиб, баланд овоз билан эълон қилди: "тер қўйлақлардан чиқмасин, қон қахрамонлар танасидан чиқмасин".[Аммо] Бахтиёр Султон ва бошқа машхур [баходирлар], "тинчлик ҳар қандай эҳтиётсизликдан яхшироқдир" иборасининг мазмунига зид равишда, улар бу дунёга бепарволик кўрсатдилар, [ва] илоҳий тақдир қалами бу икки султон [Бахтиёр Султон ва Аҳмад Султонни] тақдирига азобли ўлим битганида ҳам, улар тинчлик ва тотувлик сўзларига, ақл сўзларига қулоқ солмадилар.

Жанг майдонидаги қанг осмон гумбазига етди ва душманнинг қонхўр жангчилари, қазабини тўкиб, ҳужум қилишди [ва] жанг шерлари ва тоғ қоплонлари каби ўқ ёмғири ва қиличларнинг зарбаларини қучайтирдилар. Жанг майдони [ярадор ва ўлдирилган] қонидан қизил дарахт рангини олди.

Бахтиёр Султон ва Аҳмад Султон, улар [дастлаб] қазабланган шерлар ва қудратли филлар сингари душманларга ҳужум қилиб, ҳар бир ҳужумда бутун бошли жангчилар гуруҳини йикитдилар, [лекин] охири-оқибат қарчашди ва рақиблар қаро тақдир каби [бу] икки улугвор султонни қуршаб олишди ва [уларни] имон учун шаҳид қилишди. [Абулхайр Хон] хон, жангдаги Баҳром қабиласи, қазабдаги Юпитер қабиласи бу вазият ҳақида қилиб олди. Иккала жанговар қўшиннинг қасур жангчилари бир-бирларига ҳужум қилишди ва бир-бирларининг бошларига қилич ва қанжарлар билан зарба беришди.

Жанг майдонининг устидаги ҳаво жангчиларнинг совутлари шовқинидан қайнаб турган денгиз қабиласи шовқинли эди. Душман томондан қалаба шамоли эди.

Абулхайрхон уруш ва жанг қўлини қабул қилиб Сигноқ шаҳри томон йўл олди. Самовий хон [Абулхайрхон] Сигноқ шаҳрига етиб қелди, душман қўшини [бу орада] аҳолини қалон-қароқ қилиб, қонақар қала бошлади. Самовий хон [Абулхайрхон] Сигноқ шаҳрида қустам қўнашиб олғач, қалмоқлар қаллоҳи қана тинчлик ва қулх қаллоҳи билан [қулга] бир одам қуборади ва қаттиқда Абулхайрхон билан қарқнома қузади. Аммо Қалмоқ қони жангчилари қундан ҳам аввалроқ, тинчлик ва қулх [қулзилқулга] қадар Қурқистон, Шохруқия ва Қошқент қалқалари аҳолисини қалон-қароқ қилдилар. Тинчлик қўрқатилқандан қўнғ, Ўз-Қимур-Қайша шоқилинқ қавишда қатъият ва қулқ қилқини Сайрам орқали Қу қарқиси томон қўналқирди, у ерда қуни қарқони ва оила аъзолари қор эди. У ердан у бутун қўшини билан оқамерос саналқан Қалмоқистон томон йўл олди. Ўз-Қимур-Қайша қетқанидан қейин Абулхайрхон Сигноқ шаҳрини қарқ етди [ва] одамларни ва қулқларни қиғиб, қавлат ва субъетлар ишлари билан, қалаба қакони

бўлган кўшинларни тартибга солиш билан шугулланди. Киска вақт ичида Аллох Таолонинг инояти, адолати ва раҳм-шафкати туфайли Дашти-Кипчок тўққизинчи олий самовий соҳага ҳасад мавзусига айланди.

Дешти-Кипчокнинг барча хизматкорлари ва кўчманчилари бошдан охир Абулхайрхоннинг, улар буйруқларини бажарадиган хоннинг бошқаруви остига ўтганда, у галаба ва саодат ила илохий раҳм-шафкат ва саховат ила дунё ҳукмдори тахтига ва олам фотих тахтига ўтирди.

Абулхайрнинг калмоқлардан енгилишининг сабаби, асосан, давлатининг ички заифлигида эди. Чингизийларнинг доимий сулолавий низолари ва ички низолар, уруғ ва қабилаларнинг кўчманчи зодагонларининг сепаратизми, феодал элитаси билан оддий кўчманчилар ва ярим кўчманчилар оммаси ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашиши, ички ва ташқи урушлар давлатни тўлақонли бекарорлик ҳолатига ва парчаланишга олиб келди.

15-аср ўрталаридаги бу мағлубиятдан сўнг кўчманчи халқнинг бир қисми, Барак Хон Жонибек ва Керейнинг авлодлари бўлган Тўқатимурийлар бошчилигида Абулхайрдан ажралиб, Мўғулистонга кўчиб ўтиб, Шу ва Кўзи-бош дарёлари бўйидаги ерларга жойлаша бошладилар ва ўша ерларда козок хонлигига асос солдилар.

Аргинлар орасида Абулхайрга энг яқин кишилар қоракипчок уругидан Кўбланд-ботир ва аргин уругидан бўлган Ок Жўл лақабли Даирхўжа эканлиги ҳақида гап-сўзлар юради. Уларнинг ўзаро рақобати кипчок Кўбланд Даирхўжани (Ок жўл) ўлдириши билан тугади. Аргинлар Абулхайрдан Кўбландни топширишни талаб қилдилар; Хон уларнинг илтимосини рад этди. Шунда Султон Жанибек ва Султон Керей бошчилигидаги аргинлар (ва қерайлар) Абулхайрни тарқ этиб, шарққа йўл олдилар.

Абулхайрхон тангалари

Маълумки, Абулхайрхон икки марта, яъни 429 ва 1431 йилларда Чинги-Турада ўз тангаларини чиқарган.

Бошқа маълумотларга кўра, 1431 йилдан бошлаб Абулхайрхон ўз тангаларини чиқара бошлади.

Болалари

Абулхайрхоннинг ўн бир ўғли бор эди: Шох Будаг Султон, Хўжа Мухаммад Султон, Аҳмад Султон, Мухаммад Султон, Шайх-Хайдар Султон, Санжар Султон, Иброҳим Султон, Кучкунжи Хон, Суюнхўжа Хон, Ок Бурун Султон, Саййид бобо Султон. Абулхайр хоннинг Гуёф-Жамол исмли кизи ҳам бор эди.

Абулхайрхон Самарканд темурийлари билан сулолавий никоҳ қурган. Унинг ўзи Мирзо Улугбекнинг кизи Робия Султон бегимга уйланиб, кизи Хонзода бегимни мўғуллар сулоласи асосчиси Захириддин Бобурнинг бобоси, темурий Абу Сайидга берган.

Ўлими

1468 йилда Абулхайр кўчманчи ўзбекларни забт этиш учун юришга кетаётган эди, лекин йўлда вафот этди. Абулхайрхон вафотидан кейин давлат парчаланиб кетди. Бунинг

асосий сабаблари одамларнинг бошқа ҳудудларга кўчишида ўз ифодасини топган низолар, ҳудуднинг бўлиниши бўйича низолар эди.

Абулхайрхоннинг болалари ва набиралари Сигнок шаҳри яқинида унинг қабри устига баланд макбара қурдилар, лекин у 1914 йилда вайрон бўлган. Академик К. Байпаковга кўра, у Сигнок яқинида Кок-Кесене макбарасига дафн қилинган бўлиши мумкин.

Тарихчи Ибн Рузбихоннинг ёзишича, макбарани Абулхайрхоннинг набираси Шайбанийхон зиёрат қилган. У куйидагича таъриф берган: «Дунё хони, вақт хокони, Аллох унинг далилини ёритиб берсин, Абулхайрхоннинг нур ёритиб турган макбараси ва энг покиза қабри, Сигнок шаҳри ташқарисида жойлашган ва хон ҳазратларининг юксак ва эзгу ниятли меъмори бобосининг қабри устига жуда баланд бино қурдирдилар ...» Унинг рафикаси, Мирзо Улугбек кизи Робия Султон Бегим Туркистон шаҳрида Хўжа Ахмад Яссавий макбарасида дафн этилган.

Меросхўрлар

Абулхайр вафотидан кейин зодагонлар вакиллари шибонийларнинг бошқа уругидан кекса Ёдгорхонни ҳокимият тепасига олиб келишди. Ёдгорхон 1469 йилда вафот этди ва ҳокимият тепасига Шайх Хайдар келди.

Абу Муслим таёрлади